

1. Inleiding

In het stroomgebied van de Rijn vanaf het Ruhrgebied tot aan de lijn Gorinchem - Schoonhoven, ligt een aantal gebieden die van groot belang zijn als overwinteringsgebied voor wilde ganzen. Gedurende de jaren 1968-1976 waren, vooral in de periode van begin januari tot eind februari jaarlijks konstant méér dan 10.000 ganzen in deze gebieden aanwezig. De vogels maakten gebruik van een 7-tal slaappleaatsen, allen gelegen in uiterwaarden van de Rijn of zijtakken van deze rivier.

In dit artikel wordt een beschrijving gegeven van de Hurwenensche Uiterwaarden en omgeving, waar geregeld aanzienlijke ganzenconcentraties kunnen worden aangetroffen.

Dit gebied is het meest westelijk gelegen ganzengebied in het Rijnstelsel en vervult een min of meer op zich zelf staande functie. Alle andere pleisterplaatsen staan zo zeer met elkander in verbinding dat een afzonderlijke behandeling daar nauwelijks mogelijk is.

De omgeving van Hurwenen werd, vooral sinds 1968, regelmatig bezocht. Per winterseizoen werden op tenminste 10-15 dagen waarnemingen verricht, gedurende de laatste jaren zelfs op 25-30 dagen. Tellingen werden zowel bij de slaappleaatsen als in de voedsel terreinen uitgevoerd.

2. Ligging en beschrijving van de primaire voedsel terreinen.

(Onder primaire voedselgebieden worden in dit verband de gebieden verstaan waar gedurende het hele seizoen of althans gedurende tenminste 80% van het seizoen ganzen hun voedsel zoeken)

De Hurwenensche Uiterwaarden

(opp. van belang voor de ganzen ca. 240 ha)

De Hurwenensche Uiterwaarden liggen aan de zuidoever van de Waal, even beoosten Zaltbommel. Het gebied bestaat grotendeels uit graslanden, in het oostelijk gedeelte liggen enkele bouwlandcomplexen.

De wateren in dit gebied zijn deels van natuurlijke, deels van kunstmatige oorsprong. Op een natuurlijke wijze is de Kil van Hurwenen ontstaan als gevolg van een spontane verlegging van het stroombed van de rivier.

In recente tijd ontstonden ten gevolge van de kleiwinning enkele tichelputten ter hoogte van het dorp Hurwenen en in het centrum van het gebied. Op een tweetal plaatsen werden diepe bodemexploitaties uitgevoerd waardoor twee grindgaten ontstaan zijn. Deze grote, open watervlakten hebben landschappelijk nauwelijks enige betekenis, doch ze zijn van vitaal belang als slaappleaats voor de ganzen.

Het gebied behoort tot de meest intensief ontsloten uiterwaarden in het stroombed van de Waal. Vanaf de Waalbanddijk voeren op een viertal plaatsen wegen het gebied in.

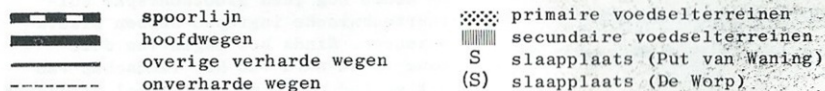
Voor een uitgebreidere en gedetailleerde beschrijving van dit gebied wordt verwezen naar H.J.W. Schimmel (1966).

Polders De Steendert en De Schuukamp

(opp. van belang voor de ganzen ca. 250 ha)

Het complex De Steendert en De Schuurkamp ligt in de oostelijk Tielerswaard tussen de dorpen Est en Ophemert, in de Polder Ophemert.

Het komkleigebied, de Polder Ophemert, is één der laatste komkleigebieden in het Geldersche rivierenland waar tot op heden nog géén grootscheepse cultuurtechnische ingrepen hebben plaatsgevonden. Sinds het begin van deze eeuw is de aard van het landschap van dit gebied nog niet essentieel veranderd.

Vele percelen die indertijd als grienden in gebruik waren, werden in de loop der tijd omgevormd tot bouwland of boomgaard. Typisch voor de streek zijn de kromme- of draaiakkers. Het kavelpatroon en de ligging van sloten en greppels ondergingen weinig verandering, afgezien van enkele hoofdleidingen die in de recente tijd gegraven werden.

Vanuit landbouwkundig oogpunt bezien is de detailontwatering in het algemeen slecht. In het terrein komen veel drinkputten (verbreding in sloten, meestal op kruisingen of splitsingen) voor, die in de loop der tijd grotendeels verland zijn.

De menselijke bewoning is vanouds geconcentreerd op de vrij hoge stroomruggen. Bij de boerderijen zijn relatief veel oude hoogstamboomgaarden en knotwilgenrijen aanwezig.

Deze openheid van het landschap, met slechts her en der een meidoornstruik of een hoge rietrand langs een greppel, is één der belangrijkste kenmerken van dit gebied. Daarbij komt dat het centrale deel van het gebied nauwelijks ontsloten is. Er zijn slechts enkele wegen die, naar het centrum toe, steeds moeilijker begaanbaar worden en uiteindelijk doodlopen. Het terrein is plaatselijk sterk geaccidenteerd, hetgeen duidt op aanwezigheid van zand aan de oppervlakte. Voor de ganzen vormt dit reliëf een gunstig aspect, het uitvoeren van tellingen wordt er echter zeer door bemoeilijkt.

De Heesseltsche Uiterwaarden

(opp. van belang voor de ganzen ca. 150 ha.)

Dit uiterwaardengebied, aan de noordoever van de Waal gelegen, tussen de dorpen Opijnen en Heesselt, kenmerkt zich door het open en vlakke karakter. Vrijwel het gehele gebied bestaat uit graslanden op, ten behoeve van de steenfabricage ondiep afgevlakte, vrij laaggelegen terreinen. Voorts zijn er enkele tichelputten en een monumentale knotwilgenrij.

Het gebied is slecht ontsloten; de enige weg die tot in het centrum doordringt werd aangelegd ten behoeve van de kleiwinning en is slechts via de steenfabriek bereikbaar.

De Polder Liverij

(opp. van belang voor de ganzen ca. 50 ha.)

Dit gebied, gelegen tussen de Bommelse straat en de Enge Weiweg wijkt af van de hiervoor genoemde gebieden. De omgeving van Liverij en Westerbroek bestaat uit een aantal kleine graslandpercelen gelegen tussen boomgaarden, houtwallen, knotwilgenrijen e.d. Doordat er in het centrum van dit gebied geen wegen zijn is het er relatief rustig.

3. Ligging van de secundaire voedselgebieden.

(Onder secundaire voedselgebieden worden hier verstaan alle gebieden die door de ganzen onregelmatig en meestal in kleine aantallen worden bezocht)

De Rijswaard

(opp. van belang voor de ganzen ca. 100 ha.)

De Rijswaard ligt aan de noordoever van de Waal tussen de dorpen Opijnen en Waardenburg. Er fourageren onregelmatig ganzen; max. 350 ex.

Akkergebied Hooge Tiefloor

(opp. van belang voor de ganzen ca. 75 ha.)

Het gebied ligt ten noorden van de weg Waardenburg-Opijnen. De ganzen bezoeken deze akkers vooral na sluiting van de jacht; max. 150 ex.

Het Bovenblok

(opp. van belang voor de ganzen ca. 75 ha.)

Eveneens een akkergebied, gelegen ten westen van Est tussen de autoweg en de Neerijnsche Mark. Vooral in de perioden met sneeuw en na sluiting van de jacht komen hier rietganzen; max. 200 ex.

Delen van de oostelijke Bommelerwaard

(opp. van belang voor de ganzen ca. 250 ha.)

Ten zuiden van de Van Heemstraweg komen ganzen voor in het Hurwenensche Broek, De Vliert en het Drielsche Broek; max. 250 ex.

Tevens pleisteren nu en dan kleine groepjes ganzen in de Bommelerwaard tussen de dorpen Gameren- Bruchem en Kerkwijk en in de Stiftsche Uiterwaarden bij Ophemert. Het is niet geheel duidelijk of de ganzen die in de Maaspolders onder Lith fourageren steeds bij Hurwenen hun slaappleats hebben. Bij grotere aantallen is dit echter wel zeer waarschijnlijk het geval.

4. De ganzensoorten in relatie tot het gebied.

Algemeen

Vanouds staan de Hurwenensche Uiterwaarden bekend als een belangrijke ganzenpleisterplaats. Blijkens oudere publicaties (o.a. Veen, 1963) kwamen er vroeger vooral kolganzen in dit gebied voor. De grootste aantallen (2000 ex. of méér) werden doorgaans gezien in de koude perioden of gedurende hoge rivierstanden. In die tijd brachten de ganzen de nacht gewoonlijk door in de Kil van Hurwenen, bij hoog water echter ook wel op geïnundeerd grasland.

Na de winter 1962/63 heeft het aantal ganzen dat bij Hurwenen overwinterde een tijdlang een dalende tendens vertoont, mogelijk onder invloed van de verontrusting welke de bodemexploitatie in De Worp met zich meebracht. Eveneens van die tijd dateren de verregaande ontsluitingen van het gebied.

In de jaren 1965-1968 schommelde het aantal ganzen tussen 500 en 1000 ex. Daarna begonnen de aantallen sterk toe te nemen. Er voltrokken zich echter enkele ingrijpende veranderingen. Na 1968 werd namelijk de rietgans de talrijkste soort in dit gebied. Het aantal kolganzen was aanzienlijk kleiner en tevens veel minder constant.

Vooraf na de winter 1969/70 steeg het aantal ganzen zeer snel. Het maximum bedroeg in 1972/73 reeds 2500 ex., terwijl in het seizoen 1973/1974 zelfs tot 4500 ganzen werden vastgesteld.

Waargenomen soorten

Gedurende de periode 1968-1976 werden in het gebied een 5-tal ganzensoorten waargenomen, namelijk de grauwe gans, de kolgans, de rietgans, de kleine rietgans en de brandgans.

a) grauwe gans

Deze soort wordt overwegend in gering aantal waargenomen vooral in het voor- en najaar. Overtrekkers worden het meest, pleisteraars slechts weinig gezien. Tussen de andere ganzen houden zich soms één of enkele grauwe ganzen op, zoals bijvoorbeeld 1 ex. op 24 januari 1969 en 2 ex. op 27 maart 1970. Het grootste aantal vogels van deze soort werd op 21 maart 1970 in de Hurwenensche Uiterwaarden gezien. Het betrof toen een groep van 54 ex. Op 28 december 1971 fourageerden 50 ex. achter de eendenkooi te Waardenburg.

b) kolganzen

Hoewel de kolganzen in het begin van de 60-er jaren nog de talrijkste ganzensoort in dit gebied was, is deze situatie na 1968 sterk veranderd. Vòòr 1968 werden geregeld 1000-2000 kolganzen aangetroffen; nadien werd zelden de 1000 ex. overschreden. Uitzonderingen vormen de waarnemingen van 1050 ex. op 26 januari 1973 en 1200 ex. op 15 februari 1974. Gedurende de laatste drie winters vertonen de aantallen kolganzen weer een stijgende tendens (1974/1975 was géén representatief seizoen).

Kleine aantallen kolganzen sluiten zich gewoonlijk aan bij groepen rietganzen, vooral wanneer deze op grasland fourageren. Grotere groepen kolganzen bewegen zich als regel afzonderlijk van de rietganzen. Recente waarnemingen, die betrekking hebben op dit gescheiden terreingebruik werden gedaan op 10 januari 1976,

toen 165 kolganzen voedsel zochten op grasland bij Heesselt en tenminste 240 rietganzen en 15 kolganzen in De Schuurkamp. Op diezelfde dag overnachtten 265 kolganzen in grindgat De Worp, terwijl 230 rietganzen sliepen in de Put van Waning.

De aantallen kolganzen zijn gewoonlijk aanzienlijk minder stabiel dan de aantallen rietganzen. De indruk bestaat dan ook, dat de aantallen kolganzen in dit gebied in hoofdzaak worden bepaald door de intensiteit van trekbewegingen tussen Noord- en Zuidwest-Nederland.

c) rietganzen

De Hurwenensche Uiterwaarden en omgeving behoren, tezamen met De Byland bij Herwen en Aerdt, tot de belangrijkste rietgans-gebieden langs de grote rivieren. Vòòr 1968 bedroeg het jaarlijkse maximale aantal rietganzen in dit gebied zelden méér dan enkele honderden exemplaren. Nadien zijn de aantallen van deze soort snel gestegen, zoals in tabel 1. is aangegeven:

Tabel 1.

seizoensmaxima kolganzen en rietganzen

Seizoen	Datum	max. kolganzen	max. rietganzen
1968/69	februari	436	212
1969/70	2-1	geen waarnemingen	394
1970/71	24-1	500	800
1971/72	1-2	450	850
1972/73	26-1	1050	-
	18-2	-	2550
1973/74	15-2	1200	3300
1974/75	6-2	325	1230
1975/76	15-1	265	-
	14-2	-	1575

De eerste rietganzen worden doorgaans in de tweede helft van december in het gebied gesignaleerd; het betreft vrijwel steeds kleine groepjes.

Een zeer vroege waarneming van een groter aantal ganzen betrof 280 rietganzen en 60 kolganzen op 1 december 1973, tijdens sneeuw en lichte vorst, in de Hurwenensche Uiterwaarden. Ook de waarneming van 350 riet- en 75 kolganzen op 24 december 1972 valt buiten de normale gang van zaken.

Hoewel er een duidelijke samenhang is vastgesteld tussen de rietganzenpopulatie van de omgeving van Hurwenen en die van het Hollands/Duits Nederlands rijngebied, staat het verschijnen van de eerste ganzen hier toch los van. Hierdoor is de indruk verkregen dat het gebied een eigen populatie huisvest, die echter bij bepaalde omstandigheden (vorst, sneeuw e.d.) wordt aangevuld met vogels van elders.

De ganzen vertrekken doorgaans eind februari/begin maart en brengen dan gewoonlijk nog enige tijd door in de omgeving van De Byland. Tot in de tweede helft van maart vertoeven grotere of kleinere aantallen rietganzen, ongetwijfeld afkomstig uit het Delta-gebied, in de omgeving van Hurwenen en vertonen dan vaak een dagritme en terreingebruikspatroon dat opvallend veel overeenkomt met dat van de winterpopulatie.

Mèt het talrijker verschijnen van de rietganzen in dit gebied is tevens een verschil in het voorkomen van subspecies van de soort opgetreden. Toen in de 60-er jaren de rietgans hier nog een schaars voorkomende vogel was, behoorden veel van de waargenomen vogels tot de subspecies *Anser fabalis fabalis*. Rond 1970 werd deze ondersoort echter al beduidend minder gesignaleerd. Ervoor in de plaats verschenen vogels die sterke *Anser fabalis rossicus* kenmerken vertoonden. Hoewel van tijd tot tijd nog wel enkele *fabalis* - ganzen worden opgemerkt en ook min of meer regelmatig overgangsvormen van *fabalis* en *rossicus* worden gezien, moet toch worden aangenomen dat vrijwel de gehele populatie gedurende de laatste jaren uit vogels van de vorm *Anser fabalis rossicus* bestaat. Ook vonden van dode vogels en waarnemingen aan door jagers ter plaatse geschoten vogels ondersteunen dit.

Tevens moet worden opgemerkt dat de ganzenvangers in de nabijgelegen Maaspolders tegenwoordig eveneens vrijwel uitsluitend "rossicus" ganzen of "rossicus-achtige" ganzen vangen. De vorm *Anser fabalis fabalis* (zgn. geelbekken), die vroeger het belangrijkste deel van de vangst uitmaakte, wordt vrijwel niet meer gevangen.

d) kleine rietgans

Kleine rietganzen worden in hoofdzaak aangetroffen in groepen riet- en kolganzen. De volgende waarnemingen zijn bekend:

24-12-1969	1 ex.	24-12-1972	1 ex.
30-1-1970	20 ex.	22-2-1972	2 ex.
21-3-1970	26 ex.	6-1-1973	
16-1-1971	80 ex.		enkele ex.

e) brandgans

Evenals de kleine rietgans verschijnt de brandgans onregelmatig en in gering aantal tussen de andere ganzen. Enkele waarnemingen:

23-1-1962	14 ex.	1-2-1972	1 ex.
23-2-1962	10 ex.	1-1-1974	10 ex.
21-3-1970	1 ex.	14-2-1976	2 ex.
16-1-1971	1 ex.		

5. Terreingebruik

De slaappleaats

De slaappleaats is een zeer primair element in een ganzenpleisterplaats. Een gebied met gunstige voedselomstandigheden doch ongunstige overnachtingsmogelijkheid zal nooit (of slechts bij zeer uitzonderlijke omstandigheden) aan grote aantallen ganzen huisvesting kunnen bieden. Het feit dat er in de omgeving van Hurwenen grote aantallen ganzen voorkomen, wijst dus reeds op de aanwezigheid van een goede slaappleaats. Toch hebben de ganzen gedurende de laatste jaren ook op dit punt een zekere mate van flexibiliteit getoond. In de afgelopen 10 jaar veranderden ze maar liefst drie maal van slaappleaats!

Vanouds werd het overnachtingsgebied gevormd door de moerassige verlandingszone in de Kil van Hurwenen terwijl bij hoge rivierstanden ook op geïnundeerde graslanden in de uiterwaarden werd geslapen. Na het gereedkomen van het grindgat De Worp, gelegen direkt achter de Kil, verhuisden de ganzen al spoedig naar dit nieuwe gebied. In de jaren 1968-1972 werd dit grindgat steeds door de ganzen als slaappleaats gebruikt. Onder normale omstandigheden hielden de vogels zich op de zandoever aan de oostzijde van de plas op. Wanneer er ijs was, sliepen de ganzen doorgaans in een kompakte groep midden op de plas.

Toen in januari 1972 de andere diepe bodemexploitatie de Put van Waning door de graafmachines werd verlaten, ontstond daardoor voor de ganzen een uitgestrekt en rustig gelegen gebied vol nieuwe mogelijkheden. Al spoedig namen de vogels dit gebied dan ook in gebruik. Dat gebeurde omstreeks eind januari 1972. Vooral de westelijke helft van de zuidelijke oever van de Put van Waning bleek favoriet te zijn. Er zijn daar namelijk enkele ondiepten die bovendien beschut liggen tegen de, in de winter maanden, heersende winden. Op deze plaats hielden zich dan ook steeds de grootste aantallen ganzen (tot 4000 ex.) op.

Hoe belangrijk het is, dat er in een gebied ook met betrekking tot de slaappleaats uitwijkmogelijkheden zijn, bleek in de eerste week van februari 1973. In de Waal, vlak achter de Put van Waning, was een binnenvaartschip gezonken dat met een drijvende bok gelost en gelicht werd. Er werd dag en nacht gewerkt en de hel verlichte bok torende hoog boven de slaappleaats uit. Alle ganzen bleken zich dan ook teruggetrokken te hebben in het grindgat De Worp.

De voedselgebieden

Gedurende de eerste weken na aankomst fourageren de ganzen relatief veel in de Hurwenensche Uiterwaarden, de laatste jaren echter ook in toenemende mate in de oostelijke Tielerwaard. Ze worden dan zowel op grasland als op bouwland aangetroffen.

In de loop van januari, als ook de aantallen ganzen sterk toenemen, fourageren ze meestal alleen nog 's ochtends in alle vroegte regelmatig in de Hurwenensche Waard. Er zijn dan dagelijks ganzen aanwezig in het complex Steendert-Schuurkamp-Liverij in de Tielerwaard. Omstreeks half januari kunnen ook regelmatig ganzen worden aangetroffen in de gebieden tussen Waardenburg-Meteren-Est en Opijnen. Deze vogels fourageren in hoofdzaak op akkers.

In de loop van februari, vinden in de regel een tweetal veranderingen plaats:

- 1) de ganzen worden steeds minder op akkers aangetroffen
 - 2) de ganzen fourageren vrijwel niet meer in de uiterwaarden maar vrijwel uitsluitend in de grote binnendijkse gebieden in de oostelijke Tielerwaard.
- Wanneer eind februari/begin maart de aantallen ganzen kleiner worden (tot enkele honderden ex.) fourageren ze weer regelmatig in de uiterwaarden.

Drinkvluchten

Onder normale omstandigheden wordt rond het middaguur (11.00-15.00u.) een aantal drinkvluchten uitgevoerd. Wanneer de ganzen in de uiterwaarden Bommelerwaard of oostelijke Tielerwaard fourageren, komen ze meestal op één van beide grindgaten om te drinken en te baden. Per gans is een verblijf van 15-20 minuten op het water normaal.

Wanneer de grindgaten met ijs bedekt zijn, gaan de ganzen noodgedwongen in de rivier drinken. Onder dergelijke omstandigheden blijven de vogels niet langer dan 2-4 minuten op het water.

Baden werd hierbij nimmer waargenomen. De vogels maken hooguit enkele drink- en spartelbewegingen waarna ze weer snel terugvliegen naar de fourageergebieden.

In zachte winters zijn vaak vissers en wandelaars aanwezig rondom de grindgaten, waardoor de ganzen verhinderd worden om hier te gaan drinken en baden. Ze moeten dan noodgedwongen eveneens in de rivier hun toevlucht zoeken.

6. Bedreigingen

Onbedreigde gebieden komen in Nederland helaas niet of nauwelijks voor. Ook het gebied rond Hurwenen wordt van verschillende zijden ernstig bedreigd. Zo bestaan er plannen om nabij Hurwenen een hoogspanningsleiding aan te leggen, die even beoosten de Hurwenensche Uiterwaard de Waal moet kruisen. Wanneer deze hoogspanningsleiding zal worden gerealiseerd zullen hier ongetwijfeld vele ganzen slachtoffer van worden.

De belangrijkste voedselterreinen voor de ganzen, die gelegen zijn in de oostelijke Tielerwaard, worden bedreigd door een ruilverkaveling. De mogelijkheid om in een gedeelte van de Polder Ophemert De Steendert in het kader van deze ruilverkaveling een ganzenreservaat uit te sparen is momenteel in studie. Wanneer het niet mogelijk blijkt om hier een gebied van voldoende afmetingen (tenminste 100 ha.) voor de ganzen te reserveren, dan moet worden gevreesd dat deze ganzenpleisterplaats in de toekomst verloren zal gaan.

7. Samenvatting

Uit een onderzoek in de periode 1968-1976 is gebleken dat de Hurwenensche Uiterwaarden en omgeving van groot belang zijn als overwinteringsgebied voor wilde ganzen. Vooral de rietgans komt in dit gebied in belangrijke aantallen voor; de laatste jaren wordt vrijwel uitsluitend de subspecies *Anser fabalis rossicus* waargenomen.

De primaire rust- en voedselgebieden worden gevormd door een tweetal uiterwaardpolders (Hurwenensche Uiterwaarden, Heesseltsche Uiterwaarden) en een binnendijks gebied, de Polder Ophemert. De totale oppervlakte aan, voor ganzen belangrijke, primaire voedselgebieden is ca. 600 ha. Daarnaast is er nog een aantal secundaire voedselgebieden, die eveneens een gezamenlijke oppervlakte van 600 ha. bezitten. In het gehele gebied kunnen de ganzen dus over ca. 1200 ha. rust- en voedselgebied beschikken.

De slaappleaats is gelegen in de Hurwenensche Uiterwaard en wordt gevormd door enkele door zand- en grindwinning ontstane plassen.

Afgezien van het C.R.M.-reservaat De Kil van Hurwenen (thans van geen belang meer voor de ganzen), ontbreken reservaten in dit gebied volkomen.

De bedreigingen worden o.a. gevormd door de aanleg van een hoogspanningsleiding en de uitvoering van een ruilverkaveling in de oostelijke Bommelerwaard.

Ontsluiting, ontwatering en schaalverkleining kunnen er op den duur toe leiden dat de omgeving van Hurwenen voor ganzen ongeschikt wordt. Daarom is het van groot belang om in dit gebied reservaten te stichten. Alleen wanneer in dit gebied voldoende ruimte wordt gereserveerd voor de ganzen, zal een blijvende betekenis gewaarborgd zijn.

Literatuur

Braaksma, S. 1963. De vogels van onze grote rivieren. Natura 60: 63-69.

Schimmel, H.W.J. 1966. Het staatsnatuurreservaat Kil van Hurwenen bij Zaltbommel. Natuur en Landschap 20: 269-282.

Veen, J. 1963. Gebieden langs de Waal, belangrijke pleisterplaatsen voor waterwild. De Kil van Hurwenen. Amoeba 39: 167 e.v.

adres: Suster Bertkendreef 24, Utrecht.

